

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 150–158
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp.150–158
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.150-158>
hj.chnu.edu.ua

УДК 323.13 (=411.16)+329.14](430) «18»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІОНІЗМУ МОЗЕСА ГЕССА

Досліджено ідеї розв'язання єврейського питання в країнах Європи у концепції відомого німецького соціаліста XIX ст. Мозеса Гесса, котрий вважав, що політика емансипації єврейського народу в західноєвропейських державах загрожувала євреям асиміляцією та антисемітизмом. На думку М. Гесса, на Сході Європи вищезазначені явища не набули характеру відвертого протистояння між євреями та неєвреями в силу слабо розвинутого національного чинника та помітного впливу традицій. Власне остання обставина надихнула Гесса в його концепції соціалістичного сіонізму. Релігійна ідея колективного безсмертя єврейського народу незабаром повинна втілитися у «земному Єрусалимі», тобто в єврейській державності на теренах Палестини. Однак майбутня єврейська республіка, згідно із задумами М. Гесса, неодмінно буде соціалістичною, адже традиційне суспільство євреїв, особливо у Східній Європі, було соціалістичним, тобто колективістським. М. Гесс був одним із перших західноєвропейських мислителів, які попереджали про небезпеку антисемітизму в країнах Західної Європи у другій половині XIX століття. У контексті революційних процесів у розвитку єврейського суспільства Східної Європи на початку XX ст., доктрина соціалістичного сіонізму М. Гесса виявилася справжнім пророцтвом, а створення єврейської держави у середині того ж століття було закономірним результатом складного процесу національного відродження єврейського народу.

Ключові слова: Мозес Гесс, єврейське питання, соціалізм, сіонізм, криза ідентичності євреїв.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

THE JEWISH QUESTION IN THE CONCEPT OF SOCIALIST ZIONISM BY MOSES HESS

Abstract. The famous German revolutionary activist and publicist of Jewish origin Moses (Moritz) Hess (1812–1875) left a noticeable mark in the history of the formation of the ideology of Zionism, being one of the first to formulate the socialist principles of the future Jewish state.

The relevance of the study is determined by the fact that the concept of socialist Zionism, which M. Hess substantiated in the 1860s, was several decades ahead of the development of the ideology of Zionism itself, and also at the beginning of the 20th century determined the emergence of the ideas of Jewish socialism, which were reflected in the activities of the relevant revolutionary parties, especially in the Russian Empire (Poalei Zion, Zionist Socialist Workers Party, Socialist Jewish Workers Party, Tseirei Zion and others). Considering the importance of the conceptual ideas of M. Hess in the further development of the ideology of Jewish nationalism and socialism, it is worth analyzing the evolution of the ideas of M. Hess and determining his views on the solution of the Jewish question in the Western European countries of that time.

The conclusions state that the emancipation policy applied by Western European states to the Jewish population in the first half of the 19th century, according to Hess, could not solve the Jewish question. Emancipation only created tension in the relations between Jews and non-Jews, because the latter chose

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8467-0647

e-mail: alex.bezarov@gmail.com

the national principle of development. The non-Jewish society of Western Europe generally excluded Jews from its ideology of national culture. Hess rightly noted the contradictions of the policy of emancipation, which was based on the civilization ideas of the Great French Revolution, but was carried out under the condition of the national elevation of the European peoples. However, in the agrarian societies of Eastern Europe, the above-mentioned phenomena did not acquire the character of an open confrontation between Jews and non-Jews due to the weakly developed national factor and the noticeable influence of traditions. It was the last circumstance that inspired Hess in his concept of socialist Zionism. The religious idea of the collective immortality of the Jewish people should soon be embodied in «earthly Jerusalem», that is, in Jewish statehood on the territory of Palestine. However, the future Jewish republic, according to Hess's ideas, will certainly be socialist, because the traditional society of Jews, especially in Eastern Europe, was socialist, that is, collectivist. The historical significance of Hess's ideas was that he was one of the first Western European thinkers to warn of the dangers of the policy of emancipation of the Jewish people, which hid the threat of assimilation on the one hand, and racial anti-Semitism on the other hand. In the second half of the 19th century anti-Semitism in the countries of Western Europe became a noticeable factor not only in the development of national movements, but also influenced the ideological and political debate within socialist groups and parties, whose leaders were forced to take into account the national characteristics of the revolutionary struggle for the ideals of social justice. If we evaluate the concept of Hess through the prism of the revolutionary processes in the development of the Jewish people of Eastern Europe at the beginning of the 20th century, we can state that his ideas turned out to be a true prophecy, and the creation of the Jewish state in the middle of the same century was a natural result of the complex process of the national revival of the Jewish people.

Keywords: Moses Hess, Jewish question, socialism, Zionism, Jewish identity crisis.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомий німецький революційний діяч і публіцист єврейського походження Мозес (Моріц) Гесс (1812–1875 рр.) залишив помітний відбиток в історії становлення ідеології сіонізму, одним із перших сформулював соціалістичні принципи майбутньої єврейської держави.

М. Гесс, котрий був провісником класичного марксизму, на початку 1840-х рр. навернув молодого Ф. Енгельса у комунізм, натомість ніколи не зрікався свого єврейства і підкреслював неможливість асиміляції в єврейській діаспорі західноєвропейських країн у ХІХ столітті. К. Маркс із підозрою поставився до пророцтва «пізнього» М. Гесса з приводу політичного значення єврейського націоналізму (сіонізму), хоча й усвідомлював небезпеку від асиміляції євреїв, яка загрожувала її жертвам національною трагедією. На наш погляд, саме М. Гесс змусив К. Маркса відреагувати на кризу ідентичності, що охопила німецьких євреїв у середині ХІХ ст., власною стратегією її подолання у своєму революційному віровченні¹. Щоправда, на противагу К. Марксу, М. Гесс не вихрестився, хоча, як зауважують сучасні дослідники, був готовим до хрещення². Зрештою, відома стаття К. Маркса «До єврейського питання» була написана також під впливом ідей М. Гесса, а Ф. Енгельс у травні 1890 р., відповідаючи на запитання читачів органу австрійських соціал-демократів *Arbeiter Zeitung*, зазначав, що «...ми євреям багато у чому зобов'язані. Крім Гейне і Берне, Маркс був чистокровним євреєм; євреєм був Лассаль. Чимало з наших найкращих людей – євреї...»³. Очевидно, що першим у «переліку найкращих людей» за Ф. Енгельсом, мав би бути М. Гесс. Водночас концепція соціалістичного сіонізму, яку М. Гесс обґрунтував у 1860-х рр., по-перше, на декілька десятиліть випередила розвиток самої ідеології сіонізму, а по-друге, зумовила на початку ХХ ст. виникнення ідей єврейського соціалізму, що знайшли своє відображення у діяльності відповідних революційних партій, особливо у Російській імперії (Поалей Ціон, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія, Цейрей Ціон та інші). Враховуючи значущість концептуальних ідей М. Гесса у наступному розвитку ідеології єврейського націоналізму та соціалізму, варто проаналізувати еволюцію ідей М. Гесса та визначити його погляди з приводу розв'язання єврейського питання у тогочасних країнах Західної Європи. Об'єктом дослідження у статті є концепція соціалістичного сіонізму М. Гесса, а предметом – еволюція поглядів М. Гесса з єврейського питання.

Аналіз останніх досліджень. З-поміж небагатьох сучасних дослідників, які вивчали творчий доробок М. Гесса, варто відзначити Ш. Авінері, Й. Френкеля та В. Лакера. Як справедливо зауважив ізраїльський політолог Ш. Авінері, «в особистості і діяльності Мозеса Гесса зустрілися дві потужні течії, що захопили перше покоління емансипації: соціалізм і сіоністська думка, які нерозривно

сплелися в його мисленні»⁴. На думку Ш. Авінері, певною «несподіванкою для тогочасних соціалістів» у творчості їхнього соратника став твір Гесса «Рим та Єрусалим», який вперше було опубліковано у 1862 році. Однак Ш. Авінері не погоджувався із твердженням критиків творчості Гесса з приводу того, що, мовляв, відомий німецький соціаліст після публікації цього твору розчарувався у соціалістичній доктрині і захопився концепцією єврейського націоналізму, щоби протиставити єврейське питання ідеям соціалістичної революції. Насправді, зазначав Ш. Авінері, єврейське питання завжди було наскрізною темою у творчості Гесса, який переконував, що «національна єврейська республіка, яка буде створена на історичній батьківщині єврейського народу, має бути соціалістичною»⁵. Ш. Авінері слушно зауважив про антибуржуазний, соціалістичний характер сіоністської концепції Гесса, в якій «єврейська республіка в Ерец-Ізраїль буде відповіддю на важке становище єврейських мас у Східній Європі...»⁶. Отже, на думку Ш. Авінері, розв'язання єврейського питання у теорії соціалістичного сіонізму Гесса «узгоджується з його соціалістичним світоглядом», «ми знаходимо тут не суперечність соціалізму, а втілення ідеї соціалістичного звільнення» єврейського народу⁷.

Дещо іншу думку стосовно інтерпретації Гессом єврейського питання висловив співвітчизник Ш. Авінері, відомий історик єврейського революційного руху Й. Френкель, котрий, зокрема, зауважував, що у середині 1840-х рр. зацікавленість Гессом проблемами єврейського народу, як у позитивному, так і в негативному сенсі, себе вичерпала, адже він повністю захопився ідеями європейських революцій 1848–1849 років⁸. Повернення Гесса до «перехрестя 1840 р.», за словами Й. Френкеля, сталося вже після написання ним твору «Рим та Єрусалим», в якому його автор «спробував поєднати соціалістичне та єврейське месіанство»⁹. Очевидно, що таким перехрестям для Гесса стало єврейське питання, яке було насамперед питанням політичної емансипації євреїв¹⁰. Й. Френкель ґрунтовно вивчив творчий шлях Гесса, проаналізував його ідеї та дійшов висновку, що своєрідним апофеозом у розвитку соціалістичної доктрини Гесса, яка, щоправда, не була позбавлена ідейних суперечностей, став «Рим та Єрусалим», який був більше схожим на сповідь його автора, ніж на маніфест національного відродження єврейського народу¹¹. Як зазначав Й. Френкель, Гесс подолав усі етапи становлення тогочасного єврейського революціонера: від анархіста до соціаліста, щоби, зрештою, стати «комуністичним рабином» усіх євреїв, але, мабуть, не тільки їх одних¹².

Англійський історик сіонізму В. Лакер справедливо зауважив про значення ідей Гесса у становленні ідеології сіонізму, порівняв погляди К. Маркса і М. Гесса на єврейське питання. На противагу Марксу, Гесс вважав соціалізм передусім моральною необхідністю. Як теоретик і несистематичний мислитель Гесс, звісно, поступався Марксу, проте його дослідження з єврейського питання, на думку В. Лакера, було більш реалістичним і менш абстрактним за відповідний аналіз у концепції Маркса¹³. В. Лакер переконаний у тому, що висвітлені Гессом проблеми, які хвилювали тогочасних, за словами дослідника, «пострелігійних євреїв», мали надзвичайно важливе значення у процесах розвитку сіонізму, а засновник сіоністського руху Т. Герцль був змушений визнати істинність пророцтва Гесса¹⁴.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні міркування Гесса з приводу місця та ролі єврейського народу у процесах майбутньої світової революції ґрунтувалися на критичному аналізі філософських ідей Б. Спінози та Г. Гегеля. Зокрема, у своїх перших філософських творах Гесс зобразив схематичний процес розвитку людства за гегелівською тріадою: у собі, від себе й на шляху до себе. «Перші люди жили у злагоді, адже усі вони були вільними та рівними...» – зазначав він¹⁵; однак «...ми лише очікуємо на прихід тих, хто насправді штурмуватиме небо»¹⁶. На думку Гесса, епоха християнства, середні віки були перехідним етапом від старого порядку до нового, а християни сподівалися на пришествя Царства правди, на «новий Єрусалим»¹⁷. Християнство виникло з іудаїзму й було чоловічим началом, яке відокремилося від жіночого, щоби знову об'єднатися з ним. Тобто єврейська релігія, за словами Гесса, згуртувала євреїв завдяки єдиному пізнанню Бога. Євреї не вирізняли заповіти релігії серед заповітів політики, для них не було відмінностей «поміж обов'язками стосовно Бога і обов'язками стосовно кесаря»¹⁸.

Революційний буревій у Франції буде підхоплений народами Німеччини та Англії, які мусять зупинити «нецивілізовану Росію» в її намаганнях нав'язати варварство Європі. Європейська триархія (Франція, Німеччина та Англія) мають об'єднатися із західноєвропейським єврейством заради перемоги у світовій революції за цінності загальноєвропейської цивілізації. Євреї мають бути жалом у тілі західного суспільства, бо вони, за словами Гесса, були «ферментом західної цивілізації», її «закваскою»¹⁹. Він закликав євреїв поважати і любити Францію, бо вона дала їм

свободу і рівноправність. Ба більше, на його думку, вимога про емансипацію євреїв стала загальним правилом політики, а власне «емансипація євреїв» була суттєвим моментом емансипації духу²⁰. Хоча, з іншого боку, країною, де єврейське питання буде розв'язане у позитивному як для євреїв сенсі, Гесс вважав Англію, а не Францію. «Якщо Німеччина – створила Реформацію, а Франція – країна революції, – міркував він, – то в Англії ці два начала з'єднуються. Там ми шукатимемо своє майбутнє»²¹.

Очевидно, що «ранній» Гесс шукав шляхи розв'язання єврейського питання не в Палестині, але у центрі Європи. Євреї, на його думку, силою свого духу мали звести «Новий Єрусалим» на теренах «давньої» Європи, яка прагнула «священної конституції», що просякнута «людським генієм» сучасної цивілізації. На противагу давнім римлянам, євреї покликані подолати язичництво тогочасної Європи не силою руки, але силою доброчесності свого духу, завдяки якому євреї врятувалися як народ, адже їхній дух виявився невловимим, а отже, незнищуваним. У підсумку, молодий Гесс зауважив, що зі старого світу, який перебував у хаосі, народиться новий, в якому пануватиме царство розуму та закони «людського генія»²². Найкращим прикладом для тих із євреїв, які намагалися звести «Новий Єрусалим» в Європі, мав бути приклад Б. Спінози, котрий перший порвав кайданки середньовічного гетто, відкинув традиційні умовності єврейської автономії і перетворився на громадянина світу. Розв'язання єврейського питання було можливим тільки за умови всезагальної емансипації, визнання конституційної норми про єдність людського розуму.

Однак у процесі становлення національних рухів європейських народів, а особливо після резонансної «Дамаської справи» 1840 р., Гесс вже не був упевненим у своєму оптимізмі з приводу результатів емансипації для євреїв, яким він, як виявилось згодом, необачно запропонував об'єднатися у «Новому Єрусалимі» Європи.

Нагадаємо, що «Дамаська справа» пов'язана з подіями 5 лютого 1840 р., коли у Дамаску (Сирія) зник настоятель монастиря капуцинів з острова Сардинія о. Томас, котрий зухвало поведився із мусульманами. Католики Дамаску вирішили скористатися цим випадком для звинувачення місцевих євреїв у ритуальному вбивстві. Їм навіть вдалося залучити на свій бік дамаського губернатора Шеріфа-пашу. Взяття заручників, арешти євреїв, погроми єврейських кварталів бажаного результату не принесли. Підозрювані євреї своєї провини не визнали. Тоді влада Дамаску методом залякування змусила турка, який служив у одного з підозрюваних, дати неправдиві свідчення проти свого господаря, котрий нібито за наказами місцевих євреїв убив о. Томаса. На підставі цих свідчень було заарештовано ще кількох поважних євреїв Дамаску, у тому числі й трьох рабинів. Після катувань декілька заарештованих євреїв померли. Ситуація у Дамаску загострилася після того, як антиєврейські заворушення розпочалися на о. Родос. У Франції та Німеччині здійнялася хвиля юдофобії. Натомість А. Крем'є, М. Монтефіоре, Н. Ротшильд та інші впливові західноєвропейські євреї звернулися до лідерів європейських країн із закликом припинити погроми і цькування євреїв Дамаску та Родоса. Проте звернення відомих лідерів західноєвропейського єврейства зустріло жорстку реакцію з боку прем'єр-міністра Франції А. Тьєра, котрий власне й наказав своїм консулам у Сирії сфабрикувати справу дамаських євреїв. Щоправда, Англія та Австрія, які були незадоволені активністю французів на Сході, пообіцяли М. Монтефіоре вплинути на єгипетського правителя Мехмед-Алі, щоби той призначив судові розслідування з приводу цієї справи за посередництва консулів Англії, Австрії, Росії та Пруссії, але без участі французів. Це викликало незадоволення з боку Франції, у парламенті якої відбулися гострі дебати між єврейськими та християнськими депутатами. Ба більше, католицькі кола Франції, Бельгії та Італії об'єдналися у своїх звинуваченнях проти дамаських євреїв. Ситуація набула характеру міжнародного скандалу. Єврейські громади Александрії, Константинополя, Бейрута закликали європейських політиків втрутитися у криваві події у Дамаску. А. Крем'є і М. Монтефіоре створили особливий комітет допомоги гнаним євреям Дамаску та призначили винагороду в 1 тис. ф. ст. тому, хто викриє справжні причини цього конфлікту, тобто знайде вбивцю о. Томаса. Майже усі європейські держави, крім Франції, виступили на захист дамаських євреїв. Зрештою, лише після того, як Сирія була повернута Туреччині, а Мехмеда-Алі повалено, М. Монтефіоре і А. Крем'є у листопаді 1840 р. вдалося ухвалити остаточне рішення про заборону ритуальних процесів у Туреччині.

Очевидно, що Гесс був вражений не стільки самою «Дамаською справою», але тим, що вона не викликала у широких колах західноєвропейського єврейства особливої реакції. На шпальтах «*Rheinische Zeitung*», в якій Гесс фактично виконував функції головного редактора, він критикував не лише небажання прусського уряду, за прикладом Франції або Норвегії, надати

євреям рівноправність, але водночас намагався переосмислити єврейське питання з точки зору загальноєвропейських інтересів, що, зрештою, на думку Й. Френкеля, взагалі віддалило Гесса від єврейських справ²³. Гесс, мабуть, усвідомлював проблему освіченої частини, зокрема німецького єврейства, представники якої цуралися своїх побожних одновірців, які, з точки зору перших, були невігласами. З цього приводу символічним був приклад Ротшильда, котрий дав три сотні талерів на завершення будівництва кафедрального собору в Кельні і лише десять талерів на реконструкцію синагоги у Лейпцигу²⁴.

Проте європейські революції 1848–1849 рр. змусили Гесса зосередитися на проблемах ідентичності євреїв. Він звертався до освічених німецьких євреїв, які були «щедрими на красиві фрази з приводу гуманізму та просвітництва», але фактично зрадили інтересам свого народу. «Пустими є ваші прагнення! Ані філософське, ані географічне алібі не врятує вас. Змінійте скільки завгодно ваші імена, звичаї, одержу, побут і релігію, – ваше інкогніто буде викрито і ви для всіх будете лише євреями»²⁵. За прикладом Гесс навіть звернувся до ситуації, в якій опинився Л. Берне, котрий безуспішно намагався подолати кризу ідентичності. Гесс викривав «німецький патріотизм» Л. Берне і зазначив про те, що щирі німецькі патріоти ніколи не пробачать відомому німецькому письменнику його єврейського походження²⁶.

Однак проблеми національної ідентичності, мабуть, хвилювали Гесса не менше за Л. Берне. Наприклад, коли Гесс наприкінці 1841 р. редагував перший номер «Rheinische Zeitung», йому натякнули на «єврейське панування» у німецькому виданні, через що він був змушений відмовити своїм колегам-євреям у членстві в редакції²⁷. Ставлення до розв'язання єврейського питання у тогочасному західноєвропейському суспільстві визначалося крізь призму власного буття та особистого самовизначення. Як слушно зауважив із цього приводу Ш. Авінері, Гесс відчув кризу ідентичності вже на початку своєї творчості, а отже можна зрозуміти, якими були наслідки для його світогляду від щонайменшої невдалої спроби емансипації євреїв²⁸. Сподівання німецьких євреїв на визнання німцями їх удаваного німецького патріотизму виявилися марними, а тому євреям варто стати єврейськими, а не німецькими патріотами, адже, за словами Гесса, «навіть хрещений єврей залишатиметься євреєм, як би він не сперечався»²⁹.

З іншого боку, Гесс не міг ігнорувати той факт, що революційна хвиля «весни народів» у підсумку привела до визнання принципу емансипації у політиці багатьох західноєвропейських держав. Наприклад, вже у 1848 р. євреї були у складі республіканського уряду Франції, Франкфуртських установчих зборів, а у 1860 р. вони стали урядовцями Голландії. У 1858 р. до парламенту Великої Британії було обрано першого єврея; у 1870 р. євреї отримали право вступати до англійських університетів³⁰. Однак практичне здійснення принципу емансипації обумовлювалося вимогою про національну асиміляцію. Ліберальні політики західноєвропейських держав наголошували, що євреї були релігійною, а не національною групою, що, звісно, викликало непорозуміння не тільки у самих євреїв, але передусім у їхньому неєврейському оточенні. У багатонаціональних країнах, особливо в імперії Габсбургів, проблема національної ідентичності євреїв ставала ще гострішою. Католицькі клерикали і монархи вперто не бажали надавати євреям рівноправність, а поширення, зокрема, ідеології «тевтонського шовінізму» у Німеччині зводило нанівець демократичний ентузіазм німецьких євреїв з приводу ідеї об'єднання країни.

Отже, після революції у Німеччині євреї знову були позбавлені права посідати державні посади (бути судьями чи бургомістрами), вільно пересуватися та обирати сферу діяльності. Зрештою, чимало євреїв, які розчарувалися в успіху європейських революцій, були змушені емігрувати до Америки, але ті, що залишалися, мали визначатися з приводу власної ідентичності: бути їм, наприклад, німецькими або французькими євреями чи євреями з Німеччини або Франції; поступитися національною самобутністю заради здобуття громадянських свобод чи зберегти і розвинути єврейську національну автономію, але без надії на визнання своїх політичних прав з боку держави.

Натомість для Гесса вищезазначений вибір був очевидним. На його думку, єврейський народ поставав не релігійною, а національною групою. Подібно до інших народів (християн і мусульман), євреї міцно спали під вагою могильного каміння, на яких рукою різних проповідників були зроблені написи, що присипляли, але співи галльського півня розбудили сонне царство, а солдати прогресу – французи – почали руйнувати надгробне каміння, і народи стали виходити зі своїх могил, а тому Рим (від часів Римського папи Інокентія III – місто вічного сну) став містом вічного життя. Проте звільнений та відроджений Рим вабив до себе Єрусалим. Хвилі Тибру розбудили євреїв і відлуння

від заклику перемоги вільної Італії пролунало у горах відродженої Іудеї. Однак у той час, зазначав Гесс, коли єврейський народ лише прокинувся після «зимової сплячки середньовіччя»³¹, зусилля німецьких релігійних реформістів спрямовані на те, аби перетворити «національний і гуманний іудаїзм на нове християнство, ... створити щось на кшталт його двійника, взірць якого давно вже у занепаді»³². Очевидно, зауважував Гесс, що реформа іудаїзму не здатна повернути єврейському народові його справжню ідентичність. Єврейство, для якого передбачена висока місія, має змужніти, аби зажити повноцінним національним життям. Але це можливо лише в Єрусалимі, на рідній землі єврейського народу – у Палестині. Звісно, що Гесс сподівався на допомогу Франції у здійсненні його задумів з приводу єврейської колонізації палестинських земель. Однак, як нам видається, тогочасні сіоністські ідеї Гесса за тогочасних політичних умов життя єврейського народу не мали особливої практичної ваги. Наприклад, коли Гесс зазначав про плани заснування єврейських колоній на Близькому Сході, то він не мав на увазі масову еміграцію до Палестини, адже навіть після заснування майбутньої єврейської держави більшість євреїв, які тоді жили у Західній Європі, на його думку, залишатимуться там і надалі. Однак, як зауважував він, доти, доки немає єврейської держави, євреї мають обов'язково здобути рівноправність у тих країнах, в яких вони жили³³. Тобто, якщо єврейська державність була справою майбутнього, то національне відродження єврейського народу поставало необхідною передумовою для такої державності і гарантією збереження ідентичності євреїв.

Власне ідеологія єврейського питання – це концепція національного розвитку єврейського народу в діаспорі до моменту відновлення єврейської державності на березі Йордану. На думку Гесса, «Земний Єрусалим» (єврейська держава) неможливий без національної ідеї єврейського народу, адже національний рух євреїв так чи інакше пов'язаний з проблемою їх національної ідентичності, розв'язати яку за допомогою загальних фраз про користь доброчинності не вдасться³⁴. Доктрина про колективне безсмертя усіх євреїв як представників народу ізраїльського, в якій ідентичність кожного з євреїв утілювала ідею відродженого Ізраїлю, визначалася архетипом євреїв, який водночас поставав їхнім релігійним началом, адже, за словами Гесса, «іудаїзм – це передусім нація», а тому «єврейська концепція безсмертя уподібнюється до національно-гуманітарної віри у пришествя Месії...»³⁵. «Кожний єврей створений з матеріалу, з якого зроблений Месія...», а отже, завданням єврейського націоналізму було перетворення угорського або французького єврея на власне «єврейського єврея»³⁶. У цьому полягала запорука успішного революційного оновлення єврейського народу.

Думку про колективне безсмертя єврейського народу Гесс запозичив у Б. Спінози, котрий зазначав, що безсмертя існує не лише після нашої смерті: воно як Бог – існує завжди³⁷. Оскільки євреї, міркував Гесс, завжди відчували, що боротьба інших народів за своє національне відродження була водночас їхньою боротьбою, то вони скрізь добровільно долучалися до соціально-політичних рухів... Проте настав час, коли євреям варто замислитися щодо власного відродження. Щоправда, одне не суперечить іншому³⁸. Якщо доброчесному єврею доведеться робити вибір між емансипацією та єврейською ідентичністю (єврейським націоналізмом), то він очевидно мав вибрати останнє, тобто пожертвувати емансипацією заради національності³⁹. Звісно, що це буде непростий вибір для кожного з євреїв, а тому, зауважував Гесс, «відродження єврейського царства буде залежати тільки від мужності єврейського народу»⁴⁰.

Оскільки Німеччина, на думку Гесса, була не найкращою країною для національного відродження євреїв (мабуть, він так і не зміг пробачити німцям їхнього пихатого «мовчання» з приводу «Дамаської справи»), то свій заклик він адресував передусім до східноєвропейських євреїв, які, з його точки зору, не втратили релігійного почуття, зберегли давнє співтовариство євреїв – синагогу, яка існуватиме доти, доки не завершиться національне відродження іудаїзму⁴¹. На противагу «культурним» західноєвропейським євреям, які потопали у розкоші, злиденні єврейські маси Східної Європи очікували на своє остаточне звільнення з-під ярма двотисячолітнього вигнання⁴². Майбутнє революційне оновлення всього єврейства мало не тільки характер національного, але водночас і соціального відродження єврейського народу.

Гесс нещадно викривав буржуазний характер зашкарублого тогочасного єврейського суспільства Західної Європи, несамовито критикував «примару єврея, що заблукав»⁴³, який втратив свою ідентичність заради ілюзії власного збагачення. «Ми п'явки, які ссуть кров один одного...»⁴⁴. Щоби не перетворитися зрештою на зграю хижаків, які прагнуть лише одного – грошей, Гесс закликав усіх євреїв долучитися до справи світової соціалістичної революції, адже «усім нам доведеться нести тягар Царства Небесного»⁴⁵. Гесс був переконаним у тому, що майбутнє належить соціалізму,

який буде створений національними державами, і за цією логікою єврейському народові доведеться відіграти активну роль, тобто доведеться відновлювати свою національну державу.

Звісно, зауважував Гесс у 1850 р. у своєму листі до відомого російського соціаліста О. І. Герцена, що загальна перемога соціальної революції буде справою не одного дня й не однієї нації, але «я сподіваюся, що Росія і слов'яни так само, як Англія і Північна Америка, не залишаться поза революцією, коли вона насправді розпочнеться»⁴⁶.

Однак відомо, що Гесс не надто довіряв російським соціалістам, яких він підозрював у захопленні панславизмом і навіть шпигунстві на користь самодержавства. Загалом, як уже зазначалося вище, Гесс не вирізнявся своїм слов'янофільством. Щоправда, російські революціонери відповіли йому взаємністю. Наприклад, відомий російський анархіст М. О. Бакунін з обуренням зазначав про підступність усіх німецьких євреїв, а особливо «так званого соціаліста Гесса», котрий безпідставно звинуватив його та О. І. Герцена у тому, що вони, мовляв, були «агентами російського уряду»⁴⁷. Якщо у 1850 р. Гесс лише дорікнув останньому у тому, що він нібито мав недостатню революційність, а він, Гесс, поставав, за його словами, справжнім «апостолом революції», то через двадцять років Гесс публічно «викрив», як йому здавалося, провокаторську діяльність відомих російських революціонерів. Очевидно, що брудна кампанія проти М. О. Бакуніна була реакцією єврейських соціалістів Німеччини з приводу антисемітських висловлювань останнього⁴⁸. Так, 2 жовтня 1869 р. Гесс, котрий був німецьким делегатом на Базельському конгресі І Інтернаціоналу, опубліковував у паризькій газеті «Reveil» статтю, в якій він пообіцяв викласти таємну історію конгресу та викрити «змову» М. О. Бакуніна, цього разу на користь німецького уряду⁴⁹. Однак усі підозри Гесса видавалися необґрунтованими і недолугими, адже майже половина складу Генеральної ради І Інтернаціоналу, на думку сучасного українського дослідника Д. С. Шимановського, були євреями, яких фінансували їхні «класові вороги» – єврейські банкіри Ротшильди, Б. Аронс, промисловці П. Зінгер і Г. Крам'є⁵⁰. Як би там не було, але наклеп Гесса залишив гіркий присмак у російських соціалістів, незважаючи навіть на те, що О. І. Герцен засудив антисемітизм М. О. Бакуніна⁵¹, а останній визнав значний вплив Гесса на «науковий розвиток Маркса»⁵². Загалом варто зауважити, що Гесс був одним із перших соціалістів, які звернули увагу на важливість національного чинника у розвитку соціалістичного руху. На початку XX ст. чимало єврейських соціалістів, особливо у Східній Європі, в умовах поширення сіоністських ідей були змушені переглядати стратегію своєї революційної боротьби.

Натомість участь Гесса у бурхливій полеміці, що вирувала тоді на шпальтах соціалістичних видань західноєвропейських країн, не завадила йому наголосити на очевидності історичної місії євреїв у майбутній соціальній революції. На його думку, «за останньою катастрофою, наближення якої виблискує безумовними спалахами часу, єврейський народ разом з іншими народами знову зможе скористатися своїми правами», а «Ізраїль повинен виконати свою місію в історії: стати вчителем народів»⁵³.

Висновки. Отже, політика емансипації, застосована західноєвропейськими державами щодо єврейського населення у першій половині XIX ст., на думку Гесса, не могла розв'язати єврейське питання. Емансипація лише посилила напруженість у взаєминах євреїв і неєвреїв, адже останні обрали національний принцип розвитку. Неєврейське суспільство Західної Європи взагалі виключало євреїв зі своєї ідеології національної культури. Гесс справедливо зауважив про суперечності політики емансипації, що ґрунтувалася на цивілізаційних ідеях Великої французької революції, але здійснювалася за умови національного піднесення європейських народів. Щоправда, в аграрних суспільствах Східної Європи вищезазначені явища не набули характеру відвертого протистояння між євреями та неєвреями в силу слабо розвинутого національного чинника та помітного впливу традицій. Власне остання обставина надихнула Гесса в його концепції соціалістичного сіонізму. Релігійна ідея колективного безсмертя єврейського народу незабаром повинна втілитися у «земному Єрусалимі», тобто в єврейській державності на теренах Палестини. Однак майбутня єврейська республіка, відповідно до задумів Гесса, неодмінно буде соціалістичною, адже традиційне суспільство євреїв, особливо у Східній Європі, було соціалістичним, тобто колективістським. Історичне значення ідей Гесса полягало у тому, що він був одним із перших західноєвропейських мислителів, які попереджали про небезпеку політики емансипації єврейського народу, що приховувала у собі загрозу асиміляції, з одного боку, та расового антисемітизму, з другого. Антисемітизм у країнах Західної Європи у другій половині XIX ст. став помітним чинником не тільки у розвитку національних рухів, але й впливав на ідейно-політичну дискусію всередині соціалістичних груп і партій, лідери яких

були змушені враховувати національні особливості революційної боротьби за ідеали соціальної справедливості. Якщо оцінювати концепцію Гесса крізь призму революційних процесів у розвитку єврейського суспільства Східної Європи на початку ХХ ст., то можна констатувати, що його ідеї виявилися справжнім пророцтвом, а створення єврейської держави у середині того ж століття було закономірним результатом складного процесу національного відродження єврейського народу.

¹ О. Безаров, «Єврейський антисемітизм» Карла Маркса [«Jewish antisemitism» of Karl Marx], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», Чернівці, 2017, № 1, с. 75–82.

² В. Лакер, *История сионизма* [History of Zionism], Москва, Крон-пресс, 2000, с. 73.

³ Д. Шимановский, «Мы евреям очень обязаны». 200 лет родился Фридрих Энгельс [«We owe a lot to the Jews». 200th Anniversary of Friedrich Engels born], in «Еврейский обозреватель. Информационно-аналитическое издание Еврейской конфедерации Украины», 2020, 11 ноября (335), URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreiam-ochen-mnogim-obyazany/>

⁴ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли* [Major trends in Jewish political thought], Иерусалим, Библиотека-Алия, 1983, с. 58.

⁵ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 61.

⁶ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 68.

⁷ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 72.

⁸ Й. Френкель, *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862–1917* [Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917], Иерусалим, Гешарим, Москва, Мосты культуры, 2008, с. 40.

⁹ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 51.

¹⁰ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 33.

¹¹ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 43.

¹² Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 45.

¹³ В. Лакер, *История сионизма*, с. 72.

¹⁴ В. Лакер, *История сионизма*, с. 82.

¹⁵ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы* [The sacred history of mankind as presented by the disciple of Spinoza], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 20.

¹⁶ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 54.

¹⁷ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 64.

¹⁸ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 67.

¹⁹ М. Гесс, *Европейская триархия* [European triarchy], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 96.

²⁰ М. Гесс, *Европейская триархия*, с. 104.

²¹ М. Гесс, *Европейская триархия*, с. 108.

²² М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 72.

²³ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 34–35.

²⁴ В. Лакер, *История сионизма*, с. 43.

²⁵ М. Гесс, *Рим и Иерусалим. Последний национальный вопрос* [Rome and Jerusalem. Last national question], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 177.

²⁶ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 190.

²⁷ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 34.

²⁸ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 65.

²⁹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 195.

³⁰ В. Лакер, *История сионизма*, с. 43, 45.

³¹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 147.

³² М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 194.

³³ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 341.

³⁴ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 151–152.

³⁵ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 156–157.

³⁶ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 374.

³⁷ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 159.

³⁸ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 160.

³⁹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 166.

⁴⁰ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 167.

- ⁴¹ М. Гесс, Рим и Иерусалим, с. 197.
- ⁴² М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 229.
- ⁴³ М. Гесс, *Страшный суд* [Last Judgment], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 143.
- ⁴⁴ М. Гесс, *О сущности денег* [On the essence of money], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 122.
- ⁴⁵ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 249.
- ⁴⁶ М. Гесс, *Письма Искандеру* [Letters to Iskander], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 387.
- ⁴⁷ М. Бакунин, *Письмо интернационалам Болоньи* [Letter to the Internationals of Bologna], in «Бакунин М. А. Интернационал, Маркс и евреи: (Polemique contre les juifs)», Москва, Вече, АЗ (Знатнов), 2008, с. 146–147.
- ⁴⁸ М. Бакунин, *Письмо интернационалам Болоньи*, с. 135.
- ⁴⁹ Ф. Меринг, *Карл Маркс. История его жизни* [Karl Marx. History of his life], Москва, Государственное издательство политической литературы, 1957, с. 445.
- ⁵⁰ Д. Шимановский, «Мы евреям очень обязаны». 200 лет родился Фридрих Энгельс, URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreyam-ochen-mnogim-obyazany/>
- ⁵¹ Ф. Меринг, *Карл Маркс. История его жизни*, с. 446.
- ⁵² К. Маркс, *Конспект книги Бакунина «Государственность и анархия»* [Synopsis of Bakunin's book «Statehood and Anarchy»], in «К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 18», Москва, Государственное издательство политической литературы, 1961, с. 608.
- ⁵³ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 261, 269.

References

1. Sh. Avineri, *Osnovnyye napravleniya v evreyskoy politicheskoy mysli* [Major trends in Jewish political thought], Ierusalim, Biblioteka-Aliya, 1983, 320 s.
2. M. Bakunin. *Pismo internatsionalam Boloni* [Letter to the Internationals of Bologna], in «Bakunin M. A. Internatsional. Marks i evrei: (Polemique contre les juifs)», Moskva, Vechе, AZ (Znatnov), 2008, s. 131–148.
3. O. Bezarov, «Ievreyskiy antysemitizm» Karla Marksa [«Jewish antisemitism» of Karl Marx], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiа Fedkovychа: Istoriia», Chernivtsi, 2017, № 1, s. 75–82.
4. M. Gess, *Rim i Ierusalim. Izbrannoye* [Rome and Jerusalem. Favorites], Ierusalim. Biblioteka-Aliya, 1991, 423 s.
5. V. Laker, *Istoriya sionizma* [History of Zionism], Moskva, Kron-press, 2000, 842 s.
6. F. Mering, *Karl Marks. Istoriya ego zhizni* [Karl Marx. History of his life], Moskva, Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury, 1957, 602 s.
7. Y. Frenkel, *Prorochestvo i politika. Sotsializm, natsionalizm i russkoye evreystvo, 1862–1917* [Prophecy and Politics. Socialism, nationalism and Russian Jewry, 1862–1917], Ierusalim, Gesharim, Moskva, Mosty kultury, 2008, 838 s.
8. D. Shimanovskiy. «My evreyam ochen obyazany». 200 let rodilsya Fridrikh Engels [«We owe a lot to the Jews». 200th Anniversary of Friedrich Engels born], in «Evreyskiy obozrevatel. Informationsno-analiticheskoye izdaniye Evreyskoy konfederatsii Ukrainy», 2020, 11 noyabryа (335), URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreyam-ochen-mnogim-obyazany/>